

Χωρική τεκμηρίωση και ταξινόμηση των προσφυγικών οικισμών του νομού Θεσσαλονίκης βάσει των γεωμετρικών και γεωγραφικών χαρακτηριστικών τους

Αναστάσιος Σταμνάς, Όλγα Γεωργούλα¹, Πέτρος Πατιάς¹,
Μύρων Μυρίδης¹

*1 Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών
Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Περίληψη: Η ανάλυση της διαδικασίας αστικοποίησης, των αστικών λειτουργιών, μορφών και παραγόντων ανάπτυξης του δικτύου των οικισμών που δημιουργήθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη με την άφιξη των προσφύγων αποτέλεσε την αφετηρία της μελέτης αυτής. Η εφαρμογή, αφενός, των εργαλείων και των μεθόδων, οι οποίες παρέχονται από την Φωτογραμμετρία και τη Χαρτογραφία, και από τεχνικές όπως αυτή των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών, και αφετέρου η ύπαρξη και διαθεσιμότητα διαχρονικών δεδομένων όπως χάρτες, αεροφωτογραφίες, τοπογραφικά διαγράμματα, στατιστικά στοιχεία, συνεισέφεραν αποφασιστικά στην διαχρονική μελέτη και έρευνα του γεωγραφικού χώρου που ορίζεται από τους προσφυγικούς οικισμούς της Θεσσαλονίκης.

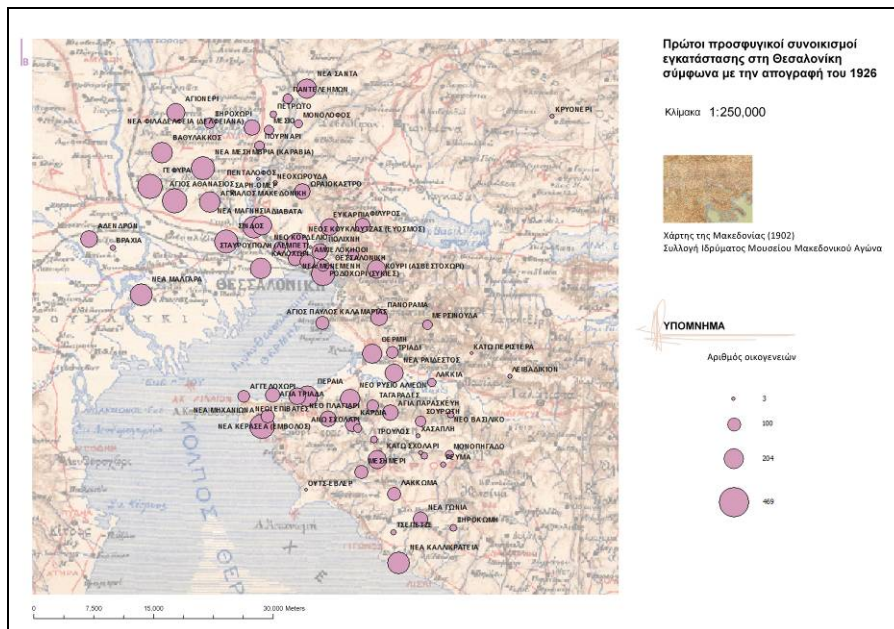
Εισαγωγή

Στον Ελλαδικό χώρο, η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και η εγκατάσταση των προσφύγων στις αρχές του 20ου αιώνα, κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, άλλαξαν τη δομή του αστικού χώρου, καθώς νέοι συνοικισμοί των προσφύγων χωροθετήθηκαν εκτός του παλαιού αστικού ιστού και επέβαλαν νέες χωρικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η ανάλυση της διαδικασίας αστικοποίησης, των αστικών λειτουργιών και μορφών, της εξέλιξης του δικτύου των πόλεων και οικισμών που δημιουργήθηκαν, αποτελεί ένα διαχρονικό πεδίο έρευνας και μελέτης.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης και οι προσφυγικοί οικισμοί της, με την περιορισμένη σε κάποιο βαθμό κλίμακα, προσφέρουν, ως αντικείμενα μελέτης, την δυνατότητα διερεύνησης των ποικίλων όψεων των αστικών λειτουργιών, των παραγόντων και των διαδικασιών που συνετέλεσαν αποφασιστικά στην διαμόρφωση τους, των δραστηριοτήτων και των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ τους. Η διαχρονική μελέτη του γεωγραφικού χώρου και των παραμέτρων που επηρέασαν την οργάνωση και τη δομή των προσφυγικών οικισμών της περιοχής της Θεσσαλονίκης απαιτεί αφενός τη διερεύνηση του συνόλου των στοιχείων που προαναφέρθηκαν για τον κάθε οικισμό ξεχωριστά και αφετέρου τη λεπτομερή συγκριτική μελέτη μεταξύ τους. Η

2. Αρχείο ιστορικών χαρτών και αεροφωτογραφιών

Οι χάρτες του Εθνικού Κέντρου Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς (Εθνική Χαρτοθήκη) αποτέλεσαν αρχικά το χαρτογραφικό υπόβαθρο για την καταγραφή της μετακίνησης και της υποδοχής των προσφύγων του 1922 στους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τις απογραφές του 1926 και του 1928. Το εν λόγω χαρτογραφικό υπόβαθρο χρησιμοποιήθηκε τόσο για τον προσδιορισμό των χωρών και περιοχών προέλευσης των προσφύγων (Βαλκάνια, Μικρά Ασία, Καύκασος και Εύξεινος Πόντος) όσο και των πρώτων συνοικισμών εγκατάστασής τους στη Θεσσαλονίκη (Εικόνα 2).

Εικόνα 2 Θεματικός χάρτης των πρώτων προσφυγικών συνοικισμών εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη στον οποίο αναπαριστάται ο αριθμός των προσφυγικών οικογενειών σύμφωνα με την απογραφή του 1926.

Ο εντοπισμός των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης έγινε σε 55 διαγράμματα 1:5.000 και 8 Χάρτες 1:50.000 της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης της περιοχής της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (Γ.Υ.Σ.). Το σύνολο σχεδόν των οικισμών απεικονίζεται σε διαγράμματα οριστικών και συμπληρωματικών διανομών της Διεύθυνσης Πολιτικής Γης του Υπουργείου Γεωργίας. Τα διαγράμματα αυτά είναι κλίμακας 1:1.000 για τους οικισμούς (188 διαγράμματα) και 1:5.000 για τα αγροκτήματα τους (156 διαγράμματα).

Έγινε επίσης η επεξεργασία 719 αεροφωτογραφιών από τη Διεύθυνση Αεροφωτογραφίσεων του Οργανισμού Κτηματολογίου και Χαρτογραφίσεων Ελλάδος

(Ο.Κ.Χ.Ε.) και την Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, από τις οποίες παρήχθησαν οι αντίστοιχοι ορθοφωτοχάρτες των προσφυγικών οικισμών και της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, έγινε η επεξεργασία 456 αεροφωτογραφιών της Θεσσαλονίκης και των προαστίων της, όπως οι Αμπελόκηποι, η Καλαμαριά, η Νεάπολη, η Τούμπα, η Χαριλάου κ.α., κλίμακας 1:7.000 έως 1:42.000, από το 1938 έως το 1990 και 263 αεροφωτογραφιών κλίμακας 1:6.000 έως 1:16.000, από το 1951 έως το 1992, των οικισμών.

Το σύνολο των παραπάνω χαρτογραφικών και φωτογραμμετρικών προϊόντων ενσωματώθηκαν σε ένα Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (Σ.Γ.Π.), σε ένα δηλαδή ολοκληρωμένο σύστημα συλλογής, αποθήκευσης, διαχείρισης και ανάλυσης πληροφορίας. Στο εν λόγω Σ.Γ.Π. εκτός από την εισαγωγή και την επεξεργασία δεδομένων με στόχο τον προσδιορισμό των χωρών και περιοχών προέλευσης των προσφύγων και τον εντοπισμό των πρώτων προσφυγικών εγκαταστάσεων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης έγινε η καταγραφή χωρικών στοιχείων των προσφυγικών οικισμών και των αγροκτημάτων τους βάσει των διαθέσιμων διανομών του Υπουργείου Γεωργίας και των ορθοφωτοχαρτών.

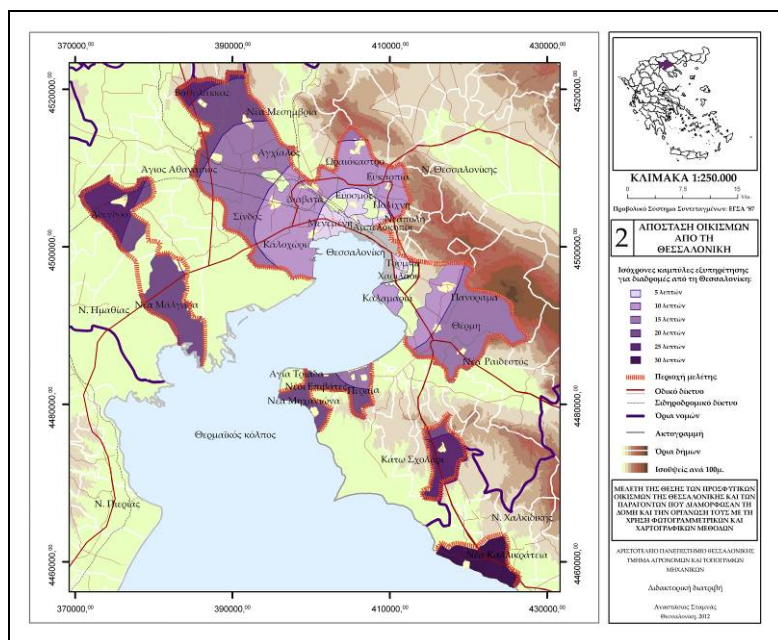
3. Χωρική τεκμηρίωση και ταξινόμηση των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης

Οι προσφυγικοί οικισμοί της Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν αφενός χαρακτηριστικά ομοιογένειας στο σύνολο τους (μορφολογία εδάφους, τοπογραφία, κλίμα, χωροθέτηση οικισμών, γενική πολεοδομική διάρθρωση, σύστημα δόμησης κ.α.) και αφετέρου επιμέρους διαφοροποιήσεις (μορφή πολεοδομικού ιστού, πυκνότητα δόμησης, διατάξεις των κτισμάτων στο χώρο, ογκομετρική οργάνωση κτισμάτων, διαμόρφωση των μετώπων των δρόμων, τα ειδικά κτίσματα στον πολεοδομικό ιστό και η σχέση τους με τους ελεύθερους χώρους, η σχέση δημόσιων και ιδιωτικών χώρων κ.α.). Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις μπορεί να διακρίνει κανείς, όχι μόνο στα παραπάνω φυσικά και τεχνικά χαρακτηριστικά των οικισμών που καθορίζουν τη δομή και τη μορφή τους, αλλά και στο σύνολο των άυλων χαρακτηριστικών τους (κοινωνικά, πολιτιστικά, οικονομικά κ.α.).

Οι οικισμοί αυτοί, ευρισκόμενοι σήμερα στη συνέχεια ή την προέκταση του περιαστικού χώρου της πόλης ή ακόμα ενσωματωμένοι στον αστικό της ιστό, παρουσιάζουν τις εξής ομοιότητες ή διαφορές, δίνοντας την δυνατότητα ομαδοποιήσεων και χωρικών διαφοροποιήσεων, που προκύπτουν ως αποτέλεσμα των διάφορων και διαφορετικών χαρακτηριστικών της ίδρυσής τους και της περαιτέρω ανάπτυξής τους:

I. Οι περισσότεροι προσφυγικοί οικισμοί αναπτύχθηκαν γύρω από τη Θεσσαλονίκη και σε μικρή απόσταση από αυτή σχηματίζοντας ένα τόξο που αναπτύσσεται από τα βορειοδυτικά της πόλης (Βαθύλακκος, Άγιος Αθανάσιος, Νέα Μεσημβρία,

Αγχιάλος, Σίνδος, Διαβατά κ.α.) προς τα νοτιοανατολικά (Καλαμαριά, Πανόραμα, Θέρμη, Νέα Ραιδεστός κ.α.). Συνθέτουν χωρικά ένα συνεκτικό δίκτυο οικισμών γύρω από τη Θεσσαλονίκη και αποτελούν σήμερα αναπόσπαστο κομμάτι της (Εικόνα 3). Πέρα από τα όρια αυτού του ενιαίου χωρικού δικτύου των οικισμών βρίσκονται στα δυτικά της Θεσσαλονίκης οι οικισμοί των Νέων Μαλγάρων και του Αδενδρου και στα νότια οι παραθαλάσσιοι οικισμοί της Αγίας Τριάδος, των Νέων Επιβατών, της Περαιάς και της Νέας Μηχανιώνας και οι οποίοι συνθέτουν επίσης μια ενότητα οικισμών με κοινά χαρακτηριστικά. Στα νοτιοανατολικά και σε ακόμη μεγαλύτερη απόσταση από τη Θεσσαλονίκη βρίσκονται οι οικισμοί του κάτω Σχολαρίου και της Νέας Καλλικράτειας.

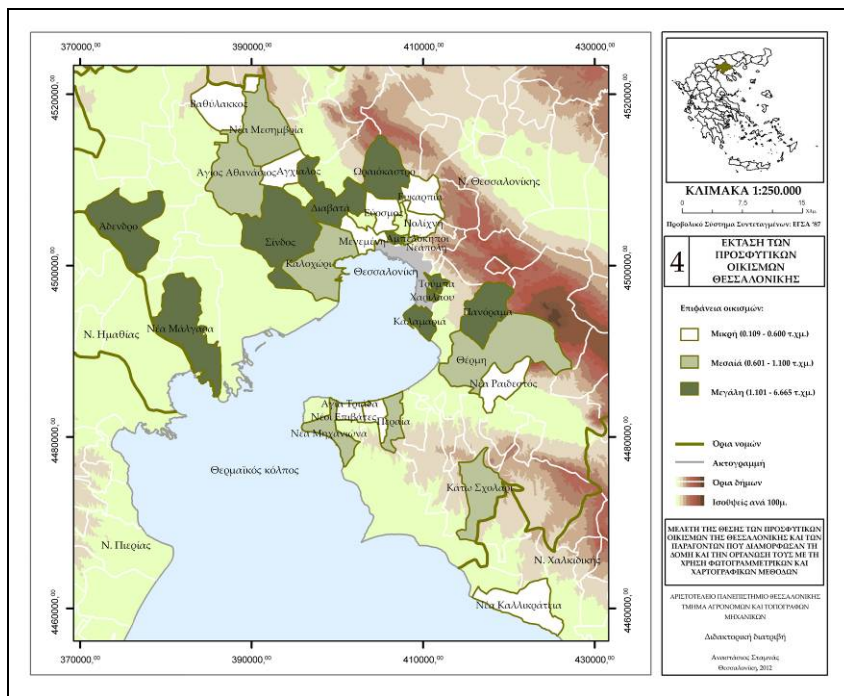

Εικόνα 3 Απόσταση των προσφυγικών οικισμών από τη Θεσσαλονίκη.

II. Η διαφοροποίηση των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης σε παλαιούς και νέους (Εικόνα 4) και η οποία συνδέεται άμεσα με τα πρώτα χρόνια δημιουργίας και οργάνωσης τους δεν αναφέρεται στη γενική πολεοδομική τους διάρθρωση και τα συστήματα δόμησης τους. Σε όλους σχεδόν τους οικισμούς με εξαίρεση τους ημιορεινούς (Πανόραμα, Ωραιόκαστρο και Κάτω Σχολάρι), η έκταση των οικισμών διαρρυθμίστηκε σε οικοδομικά τετράγωνα. Οικοδομικές νησίδες υπάρχουν μόνο στους ημιορεινούς οικισμούς εξαιτίας του έντονου ανάγλυφου. Ακόμη και τα τμήματα των παλαιών οικισμών (Αδενδρο, Διαβατά, Σίνδος, Εύοσμος, Πολίχνη), τα οποία προϋπήρχαν πριν από την έλευση των προσφύγων, οργανώθηκαν με ισομεγέθη περίπου οικοδομικά τετράγωνα τα οποία διαιρέθηκαν σε εξίσου ισο-

των προσφυγικών οικισμών μεταξύ τους και την ιεράρχηση των λειτουργιών τους και αφετέρου την εξασφάλιση της πρόσβασης στην ύπαιθρο, την αλληλεπίδραση αστικών και αγροτικών περιοχών, τη δημιουργία νέων ευκαιριών ανάπτυξης και την ενίσχυση των οικονομικών δραστηριοτήτων τόσο στους αγροτικούς όσο και στους προαστιακούς οικισμούς.

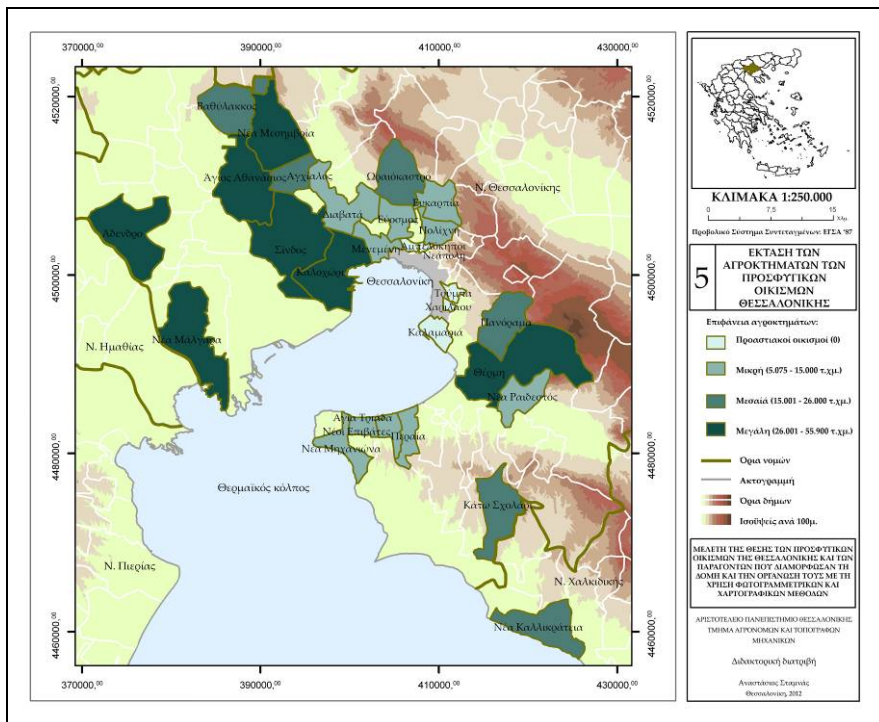
IV. Η έκταση των οικισμών (Εικόνα 5) στα νοτιοανατολικά της Θεσσαλονίκης είναι μικρότερη από αυτή των οικισμών στα βορειοδυτικά. Από αυτόν τον γενικό κανόνα διαφοροποιούνται στα νοτιοανατολικά οι οικισμοί της Καλαμαριάς, της Τούμπας και της Χαριλάου (μεγάλοι προαστιακοί οικισμοί σε χαμηλό υψόμετρο) και του Πανοράματος (ημιορεινός οικισμός), το οποίο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα με τη δημιουργία της περιφερειακής οδού. Στα βορειοδυτικά από τον παραπάνω κανόνα διαφοροποιούνται οι μικροί σε έκταση οικισμοί της Αγγιάλου και του Βαθύλακκου. Οι οικισμοί της Πολίχνης, του Ευόσμου, της Μενεμένης και της Ευκαρπίδας έχουν σήμερα επεκταθεί σε μεγάλο μέρος της συνολικής έκτασης του αγροκτήματός τους, οριοθετώντας γεωγραφικές περιοχές με έντονη οικιστική ανάπτυξη κατά μήκος κυρίως των κεντρικών οδικών αξόνων που τους διατρέχουν και τη διαμόρφωση ενός πυκνοδομημένου αστικού ιστού.

Εικόνα 5 Έκταση των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης.

V. Ο παραπάνω κανόνας ισχύει και για τα αγροκτήματα των οικισμών (Εικόνα 6). Οι οικισμοί δηλαδή που βρίσκονται στα βορειοδυτικά έχουν μεγαλύτερα αγροκτή-

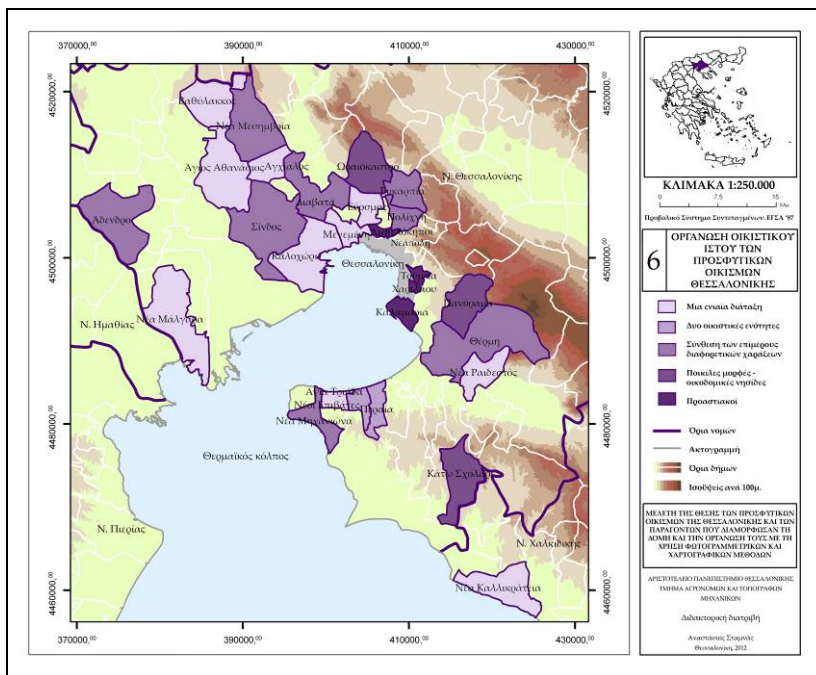
ματα από αυτούς που βρίσκονται στα νοτιοανατολικά. Στους τρεις ποταμούς της Θεσσαλονίκης, τον Αξιό, το Λουδία και το Γαλλικό, που εκβάλλουν στα δυτικά της πόλης, οφείλεται η οργάνωση και η ανάπτυξη των παραπάνω αγροκτημάτων. Εξάιρεση αποτελεί το μεγάλο αγρόκτημα του οικισμού της Θέρμης στα νοτιοανατολικά. Στη γεωργική γη που καταλάμβανε κάποτε το μεγαλύτερο μέρος της έκτασης των αγροκτημάτων των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης, σήμερα έχουν σε πολλές περιπτώσεις εγκατασταθεί βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες ή κατοικίες, με αποτέλεσμα να συντελείται μίξη χρήσεων και σταδιακή υποχώρηση των αγροτικών δραστηριοτήτων.

Εικόνα 6 Έκταση των αγροκτημάτων των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης.

VI. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του οικοδομικού συστήματος όλων των προσφυγικών οικισμών αποτελεί η πανταχόθεν ελεύθερη ή σημειακή δόμηση (Εικόνα 7). Η μορφή αυτή του συστήματος των κτισμένων χώρων μετασχηματίστηκε με το πέρασμα του χρόνου σε μια πιο πυκνή ελεύθερη δόμηση με στοιχεία γραμμικής δόμησης κυρίως στους κεντρικούς άξονες του εκάστοτε οικισμού. Στους προαστιακούς συνοικισμούς η αρχική σημειακή μορφή του συστήματος των κτισμένων χώρων μετασχηματίστηκε στο μεγαλύτερο μέρος σε συνεχή δόμηση. Στους συνοικισμούς αυτούς, μεταμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος καταγράφεται σημαντική κυρίως μετά το 1970. Αυξήθηκε με το πέρασμα του χρόνου αφενός ο πληθυσμός

με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τους υπόλοιπους αγροτικούς οικισμούς και αφετέρου η ανάγκη για στέγαση, παράλληλα με την γενικότερη οικονομική ανάπτυξη και την ενίσχυση των δυνατοτήτων απασχόλησης σε αυτούς.

Εικόνα 7 Οργάνωση του οικιστικού ιστού των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης.

VII. Στο σύνολο των προσφυγικών οικισμών για το χρονικό διάστημα για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα χαρτογραφικά υπόβαθρα παρατηρείται αύξηση του αριθμού των κτισμάτων, του εμβαδού του δομημένου χώρου, της πυκνότητας δόμησης και της εντροπίας. Ο αρχικά διάσπαρτος δομημένος χώρος των οικισμών μετασηματίστηκε ακολουθώντας μια πιο συμπαγή δομή σε όλη την έκτασή τους. Το σύστημα των δομημένων χώρων οργανώθηκε με τρόπο ομοιογενή ανάμεσα στις διάφορες ζώνες ή τμήματα του εκάστοτε οικισμού. Στους προαστιακούς συνοικισμούς παρατηρείται εντονότερη ανοικοδόμηση και κατακόρυφη αύξηση του όγκου δόμησης σε σχέση με τους υπόλοιπους αγροτικούς οικισμούς.

VII. Αν και οι οικισμοί αυτοί έχουν κοινή αφετηρία, την έλευση των προσφύγων μετά το 1922 και την εγκατάσταση/αποκατάστασή τους σε αυτούς, αναπτύχθηκαν στη συνέχεια με διαφορετικά κριτήρια, γεγονός που αντανακλάται και στους δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της μελέτης αυτής ως ενδεικτικά μέτρα του επιπέδου διαβίωσης και επαληθεύουν την διαφορετική κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση που διαμορφώθηκε σταδιακά σε αυτούς. Χαρακτηριστικές είναι οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες οι οποίες παρατηρούνται μεταξύ

ματος καταγραφής και τεκμηρίωσης των προσφυγικών οικισμών της Θεσσαλονίκης που έγινε δεν θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την ύπαρξη και συμβολή των μεθοδολογιών αυτών.

Βιβλιογραφία

- Benevolo, Leonardo, 1997. *Η πόλη στην Ευρώπη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βουρνάς, Τάσος, 1987, *Η Μικρασιατική καταστροφή και το ξερίζωμα του Ελληνισμού*. Αθήνα: Τολίδης.
- Calabri, Donatella, Κοτέα, Μαριάνθη, Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λυδία, 2004. *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία: τάσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Διόνικος.
- Γιαννακόπουλος, Γιώργος Α., 1992. *Προσφυγική Ελλάδα*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Γκιζέλη, Βίκα Δ., 1984. *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Δήμος Θεσσαλονίκης, 2004. *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία, 1870-1930*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - Εθνική Χαρτοθήκη.
- Κοντογιώργη Ελισάβετ, 2006. *Population exchange in Greek Macedonia: the rural settlement of refugees 1922-1930*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Λαμψίδης, Γιώργος Ν., 1989. *Οι πρόσφυγες του 1922: η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μαραβελάκης, Μάξιμος Ιωσήφ, Βακαλόπουλος, Απόστολος Ευαγγέλου, 1993. *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Οικονόμου, Γεώργιος Ε., Πετράκος, Γιώργος, 1999. *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*. Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας- Gutenberg.
- Πελαγίδης, Ευστάθιος, 1997. *Προσφυγική Ελλάδα, 1913-1930: ο πόνος και η δόξα*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.